

**Jan Keller: *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti***  
Praha, Sociologické nakladatelství (SLON)  
2010, 211 s.

Jan Keller patří nepochybně mezi nejpozoruhodnější české sociology. Jeho knihy jsou vždy výsledkem přemýšlení o nejpálčivějších otázkách, před kterými stojí soudobé západní společnosti. A navíc je autorem, který se nevyhýbá kritickým poznámkám o stavu dnešní sociologie a o některých módních konceptech, které se v ní usadily ve snaze vyhýbat se odpovědím na nejdůležitější problémy naší doby.

Nejinak je tomu také s jeho poslední publikací *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriálních společností*, kterou vydalo Sociologické nakladatelství (SLON) v roce 2010. Na poměrně malém prostoru zhruba dvou set stránek hledá odpovědi na otázku, jak se změnila sociální struktura západních společností v posledních zhruba padesáti letech. Jádrem knihy je podle mého soudu pátrání po tom, jak vysoké míry již dosáhly sociální, hospodářské a kulturní nerovnosti v dnešních západních společnostech, a co způsobilo, že se tyto nerovnosti, pro jejichž označení se podle něho hodí spíše pojem „nesouměřitelnosti“, staly základním znakem těchto společností.

Hlavním motivem knihy je nepochybně analýza sociální struktury společností, a proto se chci věnovat zejména přínosům a některým problémům této analýzy. V knize je však také řada upřímně kritických a osvěžujících poznámek o reflexi soudobé sociologie na stav společností, které stojí rovněž za uvedením.

Sociologie se podle Kellera uprostřed velikých strukturálních změn „zbavuje kategorií, které by jí umožnily sociální nerovnost a příčiny nárůstu bída analyzovat. Větší pozornost než zkoumání sociálních nerovností věnují dnešní sociologové problémům identity a důvěry. Místo toho, aby byl analyzován mechanismus reprodukce

majetku a moci, je pozornost odváděna ke studiu horizontálních sítí, v nichž prý každý podle své vlastní volby reprodukuje svůj sociální, kulturní a symbolický kapitál“ (s. 9). A ještě tvrději na jiném místě konstatuje, že sociální vědy vyvíjejí velké úsilí při zastírání reálných poměrů. A přímo sociology obviňuje z toho, že dokážou být velice vynalézaví při vytváření pojmů, které pomáhají zamlžovat rychle se prohlubující sociální nesouměřitelnost.

Důraz na subjektivní dimenze společnosti, na interpretativní pojetí sociologie a odkazy na postmodernu jsou podle našeho autora pouze způsobem, jak se „elegantně zbavit zodpovědnosti za povinnost analyzovat sociální realitu. Nežijeme totiž v žádné postmoderní společnosti“ (s. 173). A obhájí v této souvislosti užitečnost jak přístupu Karla Marxe, tak i Maxe Webera při analýze sociální struktury dnešní společnosti, což ovšem neznamená, že by se neměly korigovat omyly obou z nich – u Marxe omyly spojené s odhadem reálného postavení dělníků v postprůmyslové společnosti, a u Maxe Webera neschopnost představit si, že buržoazie se bude chovat jako třída v Marxově pojetí, tj. jako integrovaná skupina dobře si vědomá svých zájmů.

Nejtvrději Keller odmítá některé módní sociologické koncepty. Patří mezi ně také teorie sociálních sítí, které prý vedou k omezení byrokratizace a k demokratizaci společnosti. Toto tvrzení je podle něho jednou z největších sociologických fikcí, které kdy spatřily světlo světa. Podobně je tomu s řadou dalších módních koncepcí, jako je teorie o „individualizaci modernity“, koncepte „společnosti vědění“ a koncepte sociálního kapitálu v pojetí Jamese Coleman. Chybou tohoto pojetí je podle Kellera předpoklad, že sociální kapitál mohou vytvářet a reprodukovat všechny sociální vrstvy, protože není v žádném případě přístupný komukoliv. I jeho rozložení ve společnosti je totiž určováno tím, jakou pozici jednotlivci a skupiny zaujímají v sociální diferenciaci.

Sociolog města je potěšen poznámkami autora o tom, že při odkrývání různých sociálních světů je více než obecná sociologie užitečnější soudobá sociologie města. Ta v různých evropských zemích a také ve Spojených státech objevila rostoucí sociální segregaci různých sociálních vrstev a skupin. Sociologie města, zejména ve své sociálně-morfologické větvi opakovaně objevuje pestré sociální a kulturní mozaiku městských sídel a poskytuje bohatý empirický materiál o formování „sociálních světů“. A navíc fenomény ghettoizace části měst na jedné straně a tzv. chráněných komunit (*gated nebo walled cities*) na druhé straně, dokumentují existenci zřetelně oddělených sociálních, ale i kulturních světů v realitě soudobých západních měst.

Hlavní otázka, kterou jsem uvedl na začátku recenze, se Kellerovi rozčlenila na řadu dalších a konkrétnějších. Uvedu alespoň ty, které jsem považoval za nejdůležitější, a zamyslím se nad autorovými odpověďmi.

Neopouštíme společnost spojitě, odstupňovaně nerovnosti? Nezapadáme stále hlouběji do naprosté majetkové, mocenské a sociální nesouměřitelnosti? Nežijeme uprostřed velkého společenského zlomu, který je mnohem významnější než změny, o kterých psali ještě nedávno teoretici „postindustriální společnosti“? Neprožíváme konec „společnosti tolerované nerovnosti“? A je soudobá sociologie vůbec schopna a ochotna analyzovat tento veliký zlom? Neměli bychom hovořit o vědomém a promyšleném útoku na tak zvanou společnost zaměstnání, která se pro mnohé lidi mění ve společnost neplnohodnotných a krátkodobých pracovních smluv? Neprožíváme pod heslem modernizace a flexibilizace pracovního trhu to, co Ulrich Beck nazval již před léty brazilizací práce? Nevracíme se vlastně na pracovním trhu k systému, který byl v minulosti příhodně nazýván „nádenictvím“, a nemění se rostoucí část zaměstnanců v nádeníky, tj. v lidi s pracovními smlouvami někdy jen na ně-

kolik dnů, měsíců? A nezvětšují se přitom současně rozdíly mezi příjmy majitelů a akcionářů a běžnými zaměstnanci firem do dimenzí nesouměřitelnosti? Je tato nová nesouměřitelnost nutným důsledkem přechodu od organizované modernity a hierarchického uspořádání firem k síťové organizaci hospodářských jednotek? Není součástí likvidace společnosti zaměstnání také likvidace samostatného systému sociálního pojištění, které oddělovalo fiskální systém moderních států od jeho sociální funkce, od sociálního státu? Nekončí struktura společnosti jak v Marxově třídním pojetí, tak i ve Weberově statusovém pojetí, nežijeme již nyní v době, kterou Ralf Dahrendorf označil před 34 roky jako období „sociálních konfliktů po třídě“? Má ještě smysl hovořit při analýze soudobých společností o třídách a statusových kategoriích, existuje ještě vůbec něco takového, jako je „střední třída“?

A na pozadí všech těchto konkrétních a obtížných otázek se vynořuje ta nehlubší: existuje ještě šance zastavit tento vývoj k nesouměřitelnosti, kterou lze také chápat jako rozpad společnosti na tři oddělené světy (elita, střední vrstvy, deklasovaní), a současně také jako rozklad demokracie? Přidal bych osobně k této otázce ještě další, kterou si Keller neklade tak vehementně jako ty předchozí. Nedržely společnosti organizované modernity dohromady, nebyly ještě elementárně kohezivní díky ideji národního státu, či národních společností? Oslabování národního státu, při neexistenci silné a široké veřejnosti internalizované nadnárodní identity – např. evropské – se při rozpadu společnosti na Kellerovy tři sociální světy, může projevit jako mechanismus vedoucí k návratu populistického nacionalismu. Takový koktail rozkladných faktorů může být pro osudy západních společností fatální. Může vést k vzniku nových typů autoritativních politických systémů, ve kterých budou mocenské faktory významnější než stará optimistická víra v sílu harmonizujících a v podstatě integrujících koncepcí

cí lidských a sociálních práv, jak je známe z dějin liberální a také sociální demokracie 19. a 20. století. A Jan Keller se takové možnosti právem obává.

Myslím, že většina analýz sociální struktury západních společností dává za pravdu ústřední Kellerově tezi. Zhruba od 70. let minulého století se v těchto společnostech rychle zvětšují sociální, hospodářské a kulturní nerovnosti mezi tím, co Keller nazval jednotlivými sociálními světy. Domnívám se, že i teze o přechodu od společností spojených a odstupňovaných nerovností ke společnostem majetkové, sociální a mocenské nesouměřitelnosti je realistická. Ale už tady se objevuje otázka, zda platí obecně. Výstižná je také Kellerova analýza postavení a struktury středních tříd v soudobých západních společnostech. Patří podle mého soudu mezi nejlepší části knihy. Zde by intenzivnější využití britské literatury popisující prekérnost postavení středních tříd argumenty studie ještě posílilo. K jiným výsledkům by vedla rovněž literatura z německého a skandinávského prostředí. A to mne přivádí k problému, který souvisí s malou pozorností věnovanou autorem dlouhodobému historickému vývoji sociální struktury v evropských společnostech, zejména v německé. Již ve 20. letech minulého století si němečtí sociologové, zejména Goetz Briefs všimli toho, jak častá je proletarizace některých složek střední třídy a naopak jak časté je rovněž zburžoaznění části proletariátu. Briefs *explicitě* upozorňuje na to, že rozsah proletarizace roste a týká se zejména přechodu části zřízcenců s pevnými platy na pozice dělníků závislých na mzdách. O celé této otázce se vedla tehdy důkladná diskuze, které se účastnili přední odborníci jako Emil Lederer, Theodor Geiger, Siegfried Kracauer. Takový historicko-sociologický pohled má ovšem své důsledky. Nutně vede k zamítnutí rozdělování společnosti do dvou polarizovaných tříd, jak se to většinou dělo u marxisticky orientovaných sociologů. Ale vede také k opatrnosti vůči

dělení společnosti do tří sociálních světů, jak je tomu u Kellera. Argumenty o tom, že jsou to tři světy, a nikoliv více světů, musí být podle mého soudu přesvědčivější. Měly by se opírat zejména o důkladnou analýzu těch, kdo jsou v tom spodním ze tří předpokládaných tří světů. V tomto spodním patře je klíčovou otázkou vztah mezi jednotlivými složkami kategorie označované pojmem „dělníci“ a tzv. okrajovými sociálními skupinami a minoritami.

O užitečnosti historicko-sociologického pohledu svědčí i analýzy dlouhodobého vývoje sociálních nerovností v Německé spolkové republice mezi roky 1950–1976. Je to období, o kterém se totiž často tvrdí, že bylo dobou zmenšování sociálních rozdílů mezi jednotlivými sociálními vrstvami. Pečlivé analýzy Bernarda Schäferse, Waltera Zingga a Gisely Zippové však ukázaly, že tomu tak nebylo. Rozdíl mezi nejvyššími a nejnižšími příjmy se po celou tuto dobu zvětšoval, vzdálenost mezi těmi, kdo jsou „nejvýše“, a všemi ostatními se rovněž trvale zvětšovala, vzdálenost mezi „nejnižšími“ a těmi, kdo jsou uprostřed, se zmenšila, ti, kdo byli uprostřed, klesli o něco, a ti, co byli na dně, si o něco málo polepšili. Došlo tak ke koncentraci lidí, kteří jsou pod středem sociální pyramidy. Obyvatelé SRN se nestali mezi roky 1950 a 1976 sociálně rovnějšími. Došlo spíše k celkovému zbohatnutí německé společnosti, a tím i k pocitu těch s nižšími příjmy a majetkem, že se přibližují středním vrstvám.

Hlavním problémem knihy je však jistá nejasnost o tom, jakou společností se vlastně autor zabývá. Keller ji výslovně neoznačil. Sám jsem ji pracovníě nazval „západní společnosti“. Je však to, co označujeme tímto pojmem, tak jednolitým společenským fenoménem? Lze strukturu francouzské nebo severoamerické společnosti považovat za totožnou, anebo alespoň podobnou té, jakou má německá, nebo společnost skandinávských či jihoevropských zemí? Odlišnosti evropské sociální struktury ve srovnání se strukturou Spojených

států přesvědčivě popsala již v minulosti řada autorů, mezi jiným Max Haller ve své knize *Class Structure in Europe* z roku 1990 (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe 1990). Závažnost tohoto problému se vynoří, podíváme-li se na strukturu literatury použité Kellerem. Kellerovy závěry reflektují strukturu použité literatury. K jiným závěrům by možná došel při vyšším zastoupení např. německé nebo skandinávské literatury. To není kritikou francouzské sociologie a toho, že autor je největším českým znalcem francouzské sociologické literatury, je to spíše výzva k argumentům opírajícím se o širší sociologické zdroje.

*Facit:* kniha je plná poukazů na souvislosti, které si často mainstreamová a nekritická sociologie neuvědomuje. Je bohatá sociologickou imaginací a neobvyklými pohledy a každý, kdo se snaží porozumět tomu, co se děje v západních společnostech, by si ji měl prostudovat. Nemusíme se vším, co Keller tvrdí, souhlasit, avšak o problémech, které jeho kniha otevřela, bychom měli přemýšlet a česká sociologie by o nich měla diskutovat.

Jiří Musil

**Petr Matějů, Jana Straková, Arnošt Veselý (eds.): Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení**

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2010, 495 s.

Objemná publikace, na které se kromě tří editorů podílelo čtrnáct nebo dokonce šestnáct autorů (M. L. Smith a H. Vottensteyn jsou napsáni pouze u kapitol), v podtitulu slibuje nakročit k řešení problému vzdělanostních nerovností a říci, kudy by se měla ubírat vzdělávací politika. Uvědomíme-li si například, že P. Matějů vedl skupinu připravující Bílou knihu terciárního vzdělávání a patří k expertům projektu Reforma terciárního vzdělávání, nejde v tomto případě o pouhé proklamace.

Nejprve k východiskům knihy. Vzdělání se ve společnosti těší vysokému symbolickému a materiálnímu ocenění, dosažené vzdělání se projevuje ve výši příjmů, způsobu života nebo spokojenosti. Zvyšování úrovně vzdělanosti je žádoucí nejen z individuálního, ale rovněž z celospolečenského pohledu. Spravedlnost ve vzdělávání je proto žádoucím cílem a rodinný původ by neměl ovlivňovat šance studentů na dosažení odpovídajícího vzdělání a pozice na trhu práce. Ty podle meritokratického principu, zajišťujícího legitimitu a efektivitu současné liberální společnosti, mají odrážet pouze předpoklady a úsilí jednotlivce. Vzdělávací politika by proto měla reflektovat poznatky odborníků o mechanismech reprodukce vzdělanostních nerovností a překážkách, které brání rovnému přístupu.

Kniha je rozdělena na tři části, přičemž těžiště spočívá ve druhé části se 13 kapitolami seznamujícími s výsledky (zejména) reprezentativních národních i mezinárodních šetření. První a třetí část pak zasazují analýzy do širšího teoretického a praktického rámce.

První část předkládá rozlišení rovnosti příležitostí na *rovnost přístupu, podmínek a výsledků*. V knize není upřednostněno jedno hledisko, pouze P. Matějů a A. Veselý tak explicitně činí pro systém terciárního vzdělávání. Zůstávají však u nepřilíš konkrétní definice: „... budeme za spravedlivý (*equitable*) považovat takový systém, který zajišťuje, že vstup do terciárního vzdělávání (*access*), míra participace (*participation*) a jeho výsledky (*achievements*) závisejí pouze na vrozených schopnostech a studijním úsilí. ... aby získání vysokoškolského vzdělání nebylo ovlivněno takovými osobními a sociálními faktory, které by zakládaly nerovnost spočívající v diskriminaci...“ (s. 71). Z formulace může vyplývat, že český systém spravedlivý už je, protože přímo nediskriminuje, nebo že není – a pravděpodobně nikdy nebude –, protože se studující/absolventi různých oborů a úrovní vzdělání